

Ruwaza ya Vitenzi vya Kibantu katika Muktradha wa Vitenzi vya Kiswahili

**Johari Hakimu
Mhadhiri, Chuo Kikuu Mzumbe**

jhakimu@gmail.com

Ikisiri

Makala hii inahusu ruwaza ya vitenzi vya Kibantu katika muktradha wa vitenzi vya Kiswahili. Lengo la makala hii ni kuonesha utokeaji wa viambishi vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu katika Kiswahili iwapo vinajitokeza vyote au la na matumizi ya viambishi hivyo katika Kiswahili. Hili linasaidia kuongeza zaidi maarifa katika mofolojia ya Kiswahili na kuendelea kuthibitisha Ubuntu wa Kiswahili. Lengo hilo limetimizwa kwa kutumia data ya mifano ya vitenzi vyenye viambishi mbalimbali vilivyokusanywa katika baadhi ya vitabu vya mofolojia ya Kiswahili. Kwa hiyo, kutokana na mifano hiyo ya vitenzi vilivyochanganuliwa kwa kutumia mhimili wa kufuta mabano wa Nadharia ya Mofolojia Leksika, yafuatayo yamebainika: Kiswahili kinabeba viambishi vingi vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu, isipokuwa viambishi vichache ambavyo havidhihiriki kabisa katika Kiswahili. Viambishi hivyo ni kama viambishi awali tangulizi vya uwakilishi. Pamoja na hayo, kuna baadhi ya viambishi vya ruwaza hiyo vinavyotokea katika Kiswahili vikiwa na mazingira maalumu ya utokeaji wake kama kiambishi tamati tangulizi na baadhi ya viambishi tamati vya ziada. Kwa hiyo, kiambishi tamati tangulizi na baadhi ya viambishi tamati vya ziada vinaweza kuchunguzwa zaidi. Hii itasaidia kuona mazingira mbalimbali ya utokeaji wa baadhi ya viambishi hivyo katika Kiswahili.

Dhana za Msingi: Vitenzi, ruwaza ya vitenzi vya Kibantu, vitenzi vya
Kiswahili

Utangulizi

Kuna madai mbalimbali yaliyotolewa na wataalamu kuwa Kiswahili ni lugha ya Kibantu. Wapo wataalamu waliotoa uthibitisho wa kisanyansi wa madai hayo pia. Wataalamu hao ni pamoja na Nurse & Spear (1985),

Hinnebusch (1996), Nurse (1997), Massamba (2002 & 2007), Massamba, Kihore & Hokororo (2012) na Hassan (2017). Kiswahili ni lugha ya Kibantu katika mfumo wa sarufi yake (Nurse & Spear, 1985; Hassan, 2017). Kisarufi, Kiswahili kinafanana na lugha zingine za Kibantu za Kenya, Kaskazini-Mashariki mwa Tanzania, Visiwa vya Komoro na Rwanda, kikiwa na utohozi wa msamiati wa Kiarabu na lugha zingine za kigeni (Nurse & Spear, 1985; Hassan, 2017). Katika kushadidia Ubuntu wa Kiswahili, Hinnebusch (1996) anasema kuwa utambuzi kuwa Kiswahili ni lugha ya Kibantu umefanyika kwa kuilinganisha lugha ya Kiswahili na lugha zingine za Kibantu.

Ushahidi uliotolewa na wataalamu hao kuhusu Ubuntu wa Kiswahili hautiliwi shaka kutokana na sababu na hoja zao zinazoweza kuthibitika kiisimu. Hoja hizo zinatoshia kupinga madai ya akina Mazrui na Sharrif (1954) kuwa ili kurahisisha mawasiliano na wakazi wa pwani, pijini iliyotokana na Kiarabu (ambayo ndio matokeo ya Kiswahili) ilianzishwa (Hinnebusch, 1996). Aidha, ushahidi huu unaweza kuendelezwa na kuonesha kuwa, pamoja na kwamba lugha ya Kiswahili ina vipengele vya kisarufi vinavyoifananisha na lugha zingine za Kibantu, lugha hii bado inatofautiana na lugha nyingine za Kibantu katika baadhi ya vipengele vya Kiisimu. Tofauti hizo zinaweza kuoneshwa kwa kuzingatia tafiti za wataalamu waliotangulia zilizoonesha hali ya lugha za Kibantu kwa ujumla. Kwa hiyo, tofauti hizo ni muhimu kufanyiwa uchunguzi na kufafanuliwa ili kuendelea kustawisha uthibitisho wa Ubuntu wa Kiswahili na kuongeza maarifa kwenye maeneo mahususi ya kiisimu.

Kama ilivyoelezwa, lugha ya Kiswahili ina vipengele vya kimofolojia vinavyoifananisha na lugha zingine za Kibantu. Pia, kuna vipengele vingine

vinavyoitofautisha lugha ya Kiswahili na lugha zingine za Kibantu. Kwa hiyo, makala hii imeweka wazi baadhi ya vipengele vya kimofolojia vinavyoifananisha na vinavyoitofautisha lugha ya Kiswahili na lugha zingine za Kibantu kimofolojia kwa kuzingatia viambishi vya ruwaza ya Kibantu ya (Meeussen, 1967). Jambo hili litasaidia kuweka wazi zaidi kuhusu mofolojia ya Kiswahili katika muktadha wa Kibantu kwa ujumla. Vilevile, litathibitisha kutohukumu mofolojia za lugha za Kibantu kiujumla kwa kuzingatia tafiti za kina Mueussen (1967), bali tafiti hizo ziendeleo kuwa kama misingi ya kuchunguza na kuelewa mofolojia za lugha mbalimbali za Kibantu. Hii ni kwa sababu lugha za Kibantu zinaathiriana zenyewe kwa zenyewe na zinabadilika kiwakati kutokana na kuingiliana na lugha mbalimbali za kigeni. Kwa hiyo, kuna uwezekano wa lugha moja ya Kibantu kupata sifa mpya za Kibantu kutoka katika lugha jirani za Kibantu. Kwa mfano, Kiswahili na lugha zingine za Kibantu zinazokaribiana hutangamana na kuathiriana (Hakimu, 2022). Hivyo, ipo haja ya wazi ya kuendelea kuchunguza lugha hizi.

Pamoja na hayo, wataalamu mbalimbali kama vile Mgullu (2012), Kihore na wenzake (2012), Wesana-Chomi (2013), na Mugaya (2019) wameshughulikia mofolojia ya Kiswahili bila kuhusisha uchambuzi wa viambishi mbalimbali vya Kiswahili na ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Isitoshe, Hakimu (2020) ameitumia ruwaza ya vitenzi vya Kibantu kuonesha msambao wa viambishi vya vitenzi vya Kiswahili vyenye asili ya Kiarabu tu na kuacha vya Kiswahili kwa ujumla. Baadhi ya vitenzi vya Kiswahili vyenye asili ya Kigeni vina mazingira kadhaa yanayovitofautisha na vile vya Kiswahili asilia. Hivyo, ili kutimiza lengo la makala hii, mifano ya vitenzi iliyotumika ni ya vitenzi vya Kiswahili asilia. Kwa hiyo, makala

hii inashughulikia mofolojia ya vitenzi vya Kiswahili kwa kuzingatia ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ya Meeussen. Katika hili, vimebainishwa viambishi vya vitenzi vya Kiswahili vinavyodhihirika katika ruwaza hiyo na vile ambavyo havidhihiriki.

Nadharia ya Utafiti

Nadharia ya Mofolojia Leksika ya Kiparsky (1982) imetumika kuonesha mipaka ya viambishi katika vitenzi. Nadharia ya Mofolojia Leksika iliibuka kutokana na mikabala ambayo ni pamoja na Mkabala wa Mofolojia na Leksika (Aronoff, 1976), Mkabala wa Mofolojia Darajia (Siegal 1974, 1977; Allen, 1978), na Mkabala wa Matatizo ya Kudhibiti Uwakilishi wa Kileksika na Kanuni za Kifonolojia (Kiparsky, 1968; Mascaró, 1976; Rubach, 1981; Kiparsky, 1982). Nadharia hii ina mhimili kadhaa, ambapo mhimili mmoja katika hiyo ndio umeongoza uchanganuzi wa data za makala hii. Mhimili huo ni kanuni ya kufuta mabano. Mhimili mingineyo ambayo haikuhusishwa katika makala hii ni pamoja na: kanuni ya ngazi ya leksika, kanuni ya mzunguko kamili, kanuni ya ufinyu wa sifa, kanuni ya kwingineko na kanuni ya kuhifadhi muundo (Gichuru, 2010; Buberwa, 2014). Kutokana na mhimili wa kanuni ya kufuta mabano, data za makala hii zimechambuliwa. Hii ni kwa sababu lengo la uchambuzi huo lilikuwa kuonesha mipaka ya viambishi mbalimbali vinavyojitokeza katika vitenzi kwa kuzingatia viambishi vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Katika makala hii, kimetumika kisitari kutenga viambishi katika vitenzi badala ya kutumia mabano kama inavyopendekezwa na nadharia. Hii ni kwa sababu, kwa kuwa vitenzi vinavyochanganuliwa vimeshaundwa kikamilifu, hakukuwa na haja ya kuonesha hatua za uundaji wake pale ambapo mabano yanavunjwa baada ya muundo wa neno kukamilika.

Methodolojia

Data ya makala hii ni vitenzi vya Kiswahili vyenye viambishi mbalimbali. Vitenzi vyenye viambishi mbalimbali vimekusanywa katika mifano iliyotumiwa na waandishi wa vitabu vya isimu ya Kiswahili kama vile Mgullu (2012) na Mugaya (2019). Vitabu vilivyohusishwa ni vile vinavyohusu mofolojia ya Kiswahili katika sura zake zote au sura moja. Kwa hiyo, vitenzi vyenye viambishi mbalimbali vilivyokusanywa vimechanganuliwa kwa kuzingatia mhimili wa kufuta mabano wa Nadharia ya Mofolojia Leksika ili kuonesha mipaka ya viambishi mbalimbali vinavyojitokeza katika vitenzi vya Kiswahili. Vilevile, uchambuzi wa data umezingatia ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ya Meeussen (1967) ili kubaini viambishi vya vitenzi vinavyojitokeza katika vitenzi vya Kiswahili na vile ambavyo havijitokezi.

Ufafanuzi Kuhusu Ruwaza ya Vitenzi vya Kibantu ya Meeussen (1967)

Makala hii imezingatia ruwaza ya vitenzi ya Meeussen (1967) ambaye ametoa ruwaza hiyo ikiwa kama kielelezo kidogo kilichochanganuliwa kwa undani na kwa uangalifu (Nurse, 2003). Ruwaza hii ilipendekezwa kwa ajili ya kuonesha viambishi vinavyojitokeza katika vitenzi vya lugha za Kibantu kwa ujumla. Hii ni kwa sababu vitenzi ni maneno yenye muundo unaofanana katika lugha nyingi za Kibantu (Nurse, 2003). Vipo viambishi vilivyobainishwa katika ruwaza hii na kila kiambishi kina nafasi yake kinamotokea. Katika nafasi hizo za ruwaza ya vitenzi, kuna baadhi yake vinavyotokea kimojakimoja kama nafasi ya mzizi. Vilevile, kuna nafasi zinazobeba viambishi zaidi ya kimoja. Nafasi ya kwanza ya ruwaza hiyo, kwa mfano, ina viambishi vifuatavyo: kiwakilishi, kikanushi, hali ya masharti, na mazoea. Ruwaza hiyo iliyotumika katika makala hii ina nafasi kumi na moja (11) zenye viambishi (Nurse, 2008). Nafasi hizo

zimeorodheshwa hapa na zitatolewa maelezo ya namna zinavyodhihirika katika vitenzi vya Kiswahili katika sehemu zinazofuata.

- i) Kiambishi awali tangulizi (KAT) - kiwakilishi, kikanushi, hali, masharti, mazoea
- ii) Kiambishi cha kiima (KK)
- iii) Kikanushi (KU)
- iv) Kiambishi cha njeo/hali (KN)
- v) Kiambishi cha urejeshi (KR)
- vi) Kiambishi cha yambwa (KY)
- vii) Mzizi (MZ)
- viii) Kauli za vitenzi (KAV)
- ix) Viambishi tamati tangulizi (hali isiyotimilifu, kurudia, hali, mazoea, kiangami cha njeo) (KTT)
- x) Irabu ya mwisho/kitamati (IM)
- xi) Viambishi tamati vya ziada (kiangami cha mahali, kiangami nyuma cha kuuliza, kiangami cha namna, kiangami cha wingi, kiangami cha urejeshi) (KTZ)

Nafasi hizo zinaonesha viambishi vinavyojitokeza katika lugha za Kibantu. Hata hivyo, si kila kiambishi cha ruwaza hii kinapatikana katika kila lugha ya Kibantu. Kwa hali hii, tafiti kuhusu viambishi vya lugha za Kibantu vilivyobainishwa katika ruwaza hiyo bado vinahitaji chunguzwa

vikihusianishwa na ruwaza hiyo katika kila lugha maalumu. Hii ni kwa sababu yawezekana kuna viambishi katika lugha hizo havijitokezi kabisa, au kuna viambishi vilivyokopwa kutoka lugha jirani au vimeachwa kutumika kutokana na mabadiliko yanayojitokeza katika lugha. Hii itasaidia kuonesha pengo lilipo katika lugha za Kibantu kupitia ruwaza hiyo.

Matokeo ya Utafiti

Kama ilivyoelezwa awali, ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ina nafasi kumi na moja (11) (Nurse, 2008). Katika nafasi hizo, zipo zenye kiambishi kimoja tu au viambishi zaidi ya kimoja. Kwa hiyo, kuna zile nafasi zenye viambishi baadhi ambavyo vinajitokeza na vingine havijitokezi katika Kiswahili. Kwa mtazamo huu, makala hii inaonesha viambishi vyote vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu vinavyojitokeza na vile visivyojitokeza katika Kiswahili katika sehemu zinazofuata.

Viambishi vya Ruwaza Vinavyodhihirika na Visivyodhihirika katika Kiswahili

Sehemu hii inaonesha viambishi vinavyodhihirika na vile visivyodhihirika katika kila nafasi ya ruwaza hiyo kwa kuzingatia namna vinavyofuatana katika ruwaza hiyo.

Mosi, nafasi ya kwanza ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ina viambishi mbalimbali vilivyobainishwa na Meeussen (1967) ambavyo ni pamoja na: kiwakilishi, kikanushi, masharti na hali ya mazoea. Kwa kuwa nafasi hiyo ni ya kwanza kabisa katika mpangilio wa viambishi vya ruwaza hiyo, nafasi hiyo ni ya viambishi awali tangulizi (KAT) (Meeussen, 1967). Kutokana na nafasi hiyo ya KAT viambishi vinavyojitokeza katika Kiswahili ni kikanushi, masharti na mazoea tu. Jedwali Na. 1 linaonesha viambishi hivyo.

Jedwali Na. 1: KAT Kinavyojitokeza katika Kiswahili

KAT Kinavyojitokeza katika Kiswahili			
Kikanushi {ha- na si-}		Masharti {ki-}	Mazoea {hu-}
ha-wa-ja-chelew-esh-a KAT-KK-KJ-MZ-KV(utds)-IM Hawajachelewa	si-ku-wa-on-a KAT-KJ-MZ-IM sikuwaona	ki-si-po-pat-ik-an-a KAT-KU-KR-MZ-KV (utdk+utdn)-IM kisipopatikana	hu-wa-ongele-sh-a KAT-KU-KR-MZ-KV-IM huwaongelesha

Kutokana na vitenzi katika Jedwali Na. 1, viambishi vya ukanushi vinavyojitokeza katika Kiswahili ni {ha-} na {si-}, masharti ni {ki-} na mazoea ni {hu-}. Tukizingatia ruwaza ya vitenzi vya Kibantu, viambishi hivi vinatokea mwanzoni kabisa mwa neno. Kwa maana hiyo, viambishi hivi vinatokea kabla kiambishi awali chochote kitokeacho kabla ya mzizi wa kitenzi. Viambishi hivi vina sifa sawa na inayoelezwa na Mgullu (2012) kuwa vinaweza kuwa mwanzoni mwa neno, lakini pia kiambishi kimoja kinaweza kukifuata kiambishi awali kingine na kisiwe ndio cha kwanza kabisa katika neno hilo. Mfano, katika kitenzi *hawajachelewa* {ha-wa-ja-chelew-a} katika jedwali Na. 1, KAT ukanushi {ha-} kimetokea nafasi ya kwanza kabisa kabla ya KK {-wa-}. Hii ina maana kwamba, katika uyaikinishi wa kitenzi hicho yaani *wamechelewa* {wa-me-chelew-a}, kiambishi {wa-} kinaonekana ndio kiambishi awali. Katika mazingira ya ukanushi kiambishi hicho si tangulizi kama inavyoonekana katika kitenzi *hawajachelewa*. Pamoja na hayo, KAT cha uwakilishi hakijitokezi katika Kiswahili tofauti na ilivyo katika lugha zingine za Kibantu kama Kinyambo. Mfano wa Kinyambo wenye KAT kiwakilishi ni kama katika kitenzi cha lugha hiyo *abatarikubonaje* {a-ba-ta-ri-ku-bon-a-je} chenye

maana ya wasioona vizuri (Rugemalira, 2005). Katika kitenzi hicho {a-} ni KAT kiwakilishi ambacho kimetokea kabla KK {-ba-}.

Pili, nafasi ya pili ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ina kiambishi cha kiima (KK). Nafasi hii hubeba viambishi vya kiima (vinavyoonesha nafasi ya mtenda/kitenda) na vya upatanisho wa kisarufi katika muktaba wa sentensi. Kwa hiyo, viambishi hivi huwa na uhusiano na ngeli maalumu inayorejelewa na mtenda au kitenda. Katika kitenzi *walilima*, kwa mfano, kiambishi cha kiima {-wa-} kina uhusiano na nomino inayowakilishwa na kiambishi hicho hasa kitenzi kikiwekwa katika muktaba wa sentensi kama *watoto wanalima*. Kiambishi {-wa-} cha neno *watoto* kina uhusiano na kiambishi {-wa-} cha kitenzi *wanalima*. Kama ilivyoonekana katika sentensi *watoto wanalima*, viambishi awali vya upatanisho na vile vya ngeli huonesha upatanisho kati ya kitenzi na kiima. Kwa hiyo, kwa kuzingatia ruwaza ya vitenzi vya Kibantu, kiambishi hiki kinajitokeza kwenye nafasi ileile katika lugha ya Kiswahili. Hata hivyo, viambishi vya kiima vinatofautiana kulingana na ngeli husika inayorejelewa na kiambishi cha kiima kilichojitokeza katika kitenzi. Kwa maana hiyo, viambishi hivyo ni vingi. Mfano wa viambishi hivi ni kama vya ngeli ya kwanza katika vitenzi *ninasoma* {ni-na-som-a} - *tunasoma* {tu-na-som-a} na *anasoma* {a-na-som-a} - *wanasoma* {wa-na-som-a}, ambapo viambishi {ni-}, {tu-}, {a-} na {wa-} vinaonesha viambishi vya ngeli ya kwanza katika umoja na uwingi.

Tatu, nafasi ya tatu ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ina kiambishi cha ukanushi (KU). Kiambishi hiki cha ukanushi hujitokeza baada ya kiambishi cha kiima katika ruwaza hiyo na vilevile katika Kiswahili. Kiambishi hiki

kinatofautiana na kile cha KAT - ukanushi pamoja na kwamba Wesana-Chomi (2013:43) anaviunganisha katika kundi moja la viambishi awali vya ukanushi. Pamoja na kwamba KU na KAT - ukanushi vyote vinafanya kazi ya kuonesha ukanushi, vinatofautiana katika nafasi zake za utokeaji na uamilifu wake. Haviwezi kutokea kwa wakati mmoja katika kitenzi kimoja. Katika Kiswahili, kiambishi hicho kinajitokeza kwa umbo {-si-}. Kiambishi hiki kinajitokeza katika vitenzi vyenye njeo ya wakati uliopo na kiambishi cha hali ya mashariti (KH) {-nge-} kama mifano inavyoonekana katika Jedwali Na. 2.

Jedwali Na. 2: Kiambishi cha Ukanushi {-si-} Kinachojitokeza baada ya KK

Njeo/Hali	Uyakinishi	Ukanushi
{-na-}	A-na-ye-ku-ju-a KK-KJ-KY-MZ- IM Anayekujua	A-si-ye-ku-ju-a KK-KU-KR-KY-MZ- IM Asiyekujua
	Wa-na-o-ju-an-a KK-KJ-KR-MZ- KV(tndn)+IM Wanaojuana	Wa-si-o-ju-an-a KK-KU-KR-KY-MZ- IM Wasiojuana
	Wa-na-o-lingan-a KK-KJ-KR-MZ-IM Wanaolingana	Wa-si-o-lingan-a KK-KU-KR-MZ- IM Wasiolingana
{-nge-}	Ni-nge-pat-a KK-KH-MZ-IM Ningepata	Ni-si-nge-pat-a KK-KU-KH-MZ-IM nisingepata
	Wa-nge-chelew-a KK-KH-MZ-IM Wangechelewa	Wa-si-nge-chelew-a KK-KU-KH-MZ-IM wasingechelewa

Kutokana na data iliyomo katika Jedwali Na. 2, matumizi ya kiambishi cha ukanushi {-si-} husababisha kudondoshwa kwa kiambishi cha njeo ya wakati uliopo. Vilevile, kikanushi {-si-} kikitumiwa katika kitenzi chenye kiambishi cha hali ya masharti (KH), kiambishi hicho kinakuwa katikati ya

KK na KH {-nge-}. Hivyo, matumizi ya kiambishi cha masharti {-nge-} hayasababishi udondoshaji wa viambishi vingine kama ilivyo kwenye kitenzi chenye njeo ya wakati uliopo.

Nne, ni kiambishi cha njeo/hali (KJ) kinachojitokeza katika nafasi ya nne (4) ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Nafasi hii ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu inabeba viambishi vya njeo na hali. Viambishi vya njeo hujitokeza baada ya kiambishi cha kiima na kiambishi cha ukanushi kwa mujibu wa mpagilio wa viambishi katika ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ya Meeussen (1967). Pamoja na kwamba Nurse (2008:34-35) anaonesha kuwa nafasi hii inaweza kuwa na viambishi vichache, katika Kiswahili kiambishi hiki hubeba kiambishi cha njeo ya wakati uliopo, uliopita, ujao na viambishi vya hali (hali timilifu, hali ya masharti na hali ya taarifa) (Mgullu, 2012). Maneno yenye viambishi vya njeo na hali yanaoneshwa katika Mfano Na. 1 (a - j).

Njeo ya wakati uliopo {-na-}/{-Ø-}:

1. (a) ni- na -imb-a	si-imb-i
KK- KJ -MZ-IM	KAT-MZ-IM
‘ninaimba’	‘siimbi’

Njeo ya wakati uliopita {-li-}/{-ku-}:

(b) ni- li -imb-a	si- ku -imb-a
KK- KJ -MZ-IM	KAT- KJ -MZ-IM
‘niliimba’	‘sikuimba’

Njeo ya wakati ujao {-ta-}/{-taka-}:

(c) ni- ta -imb-a	si- ta -imb-a
KK- KJ -MZ-IM	KAT- KJ -MZ-IM
‘nitaimba’	‘sitaimba’

(d) *a-taka-po-ni-on-a*
KK-KJ-KR-YA-MZ-IM
'atakaponiona'

a-si-po-ni-on-a
KK-KU-KR-YA-MZ-IM
'asiponiona'

Pia, viambishi vingine vinavyojitokeza katika nafasi ya nne ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ni vile vya hali. Mifano Na. 1 (e) - (j) inaonesha viambishi hivyo vya hali:

Mosi, viambishi vya hali {-me-}/{-ja-}:

(e) *ni-me-imba-a*
KK-KH-MZ-IM
'nimeimba'

si-ja-imb-a
KAT-KH-MZ-IM
'sijaimba'

Pili, viambishi vya hali {-sha-}/{-ja-} au {-mesha-}/{-ja-}

(f) *m-sha-ji-anda-a*
KK-KH-KR-MZ-IM
'mshajiandaa'

ha-m-ja-ji-anda-a
KAT-KK-KH-JT-MZ-IM
'hamjajiandaa'

(g) *ni-mesha-wa-it-a*
KK-KH-KY-MZ-IM
'nimeshawaita'

si-ja-wa-it-a
KAT-KH-KY-MZ-IM
'sijawaita'

Tatu, kiambishi cha hali {-nge-}:

(h) *ni-nge-pat-a*
KK-KH-MZ-IM
'ningepata'

ni-si-nge-pat-a
KK-KU-KH-MZ-IM
'nisingepata'

Nne, viambishi vya hali vya {-ki-} na {-ka-}

(i) *ni-ki-pat-a*
KK-KH-MZ-IM
'nikipata'

ni-si-po-pat-a
KK-KU-KH-MZ-IM
'nisipopata'

(j) *a-ka-ju-a*
KK-KH-MZ-IM
'akajua'

ha-ku-ju-a
KK-KH-MZ-IM
'hakujua'

Mifano Na. 1 (a) - (j) inaonesha viambishi vya njeo na hali. Baadhi ya viambishi hivyo vina mazingira tofauti katika vitenzi yakinishi na kanushi. Kitenzi cha njeo iliyopo kikikanushwa, kiambishi cha njeo ya wakati uliopo {-na-} kinadondoshwa kama inavyoonekana katika mfano Na. 1 (a). Pia, kuna vile ambavyo kitenzi kikiwekewa kiambishi cha ukanushi kiambishi cha njeo/hali kinabadilika kama katika vitenzi vilivyopo katika njeo iliyopita na hali kama katika mifano Na. 1 (b), (d), (e), (f), (g) na (i). Vilevile, kiambishi cha njeo ijayo hakibadiliki wala kudondoshwa pindi kitenzi chenye njeo hiyo kinapokanushwa kama katika mfano Na. 1 (c). Kwa ujumla, mifano hiyo inaonesha kwamba vitenzi vya Kiswahili vinaweza kubeba viambishi vya njeo na hali katika nafasi ya nne kama zilivyo lugha zingine za Kibantu kama vile Kikuyu (E51) (Derek Nurse & Philippon, 2006). Pamoja na hayo, zipo lugha za Kibantu ambazo viambishi vya njeo na hali hutokea katika nafasi ya nne na ya mwishoni mwa kitenzi katika nafasi IM au baada ya IM katika nafasi ya KTZ ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Lugha kama Kinyambo (E21) inabeba viambishi vya njeo ya wakati uliopita katika nafasi ya IM na wakati huohuo inabeba viambishi vya njeo na hali pia katika nafasi KJ (Rugemalira, 2005).

Tano, kiambishi cha tano cha ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ni urejeshi (KR). Katika Kiswahili, kiambishi hiki kinajitokeza katika nafasi hiyohiyo ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu kama zilivyo lugha zingine za Kibantu (Meeussen, 1967). Viambishi vya urejeshi huakisi ngeli ya jina linalorejelewa. Viambishi hivyo hufahamika kama viambishi vya o-rejeshi. Mifano yake ni {-o-} katika *waliopigwa*, {-cho-} katika kitenzi *kilichovunjika*, na {-po-} katika kitenzi *palipovuja*. Katika mifano hiyo, viambishi vilivyokozwa ndio vinavyoonesha urejeshi. Viambishi vya

urejeshi vimebainishwa katika mfano Na. (2) (a) na (b) katika vitenzi vya Kiswahili.

(2) (a) *wa-li-o-pig-w-a*
KK-KJ-**KR**-KY-MZ-IM
'waliopigwa'

(b) *a-li-ye-pig-w-a*
KK-KU-**KR**-MZ-IM
'aliyepigwa'

Mifano Na. (2) (a) na (b) inaonesha vitenzi vya Kiswahili KR. Viambishi hivyo vinaonesha kuwa vitenzi vya Kiswahili vina sifa ya Kibantu sawa na lugha zingine za Kibantu kwa sababu KR kimetokea nafasi ileile ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Kwa kuwa viambishi vya urejeshi ni vingi kutegemeana na ngeli za majina, makala hii haikuonesha kila KR kinavyojitokeza.

Sita, nafasi ya sita (6) ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ina viambishi vya yambwa (KY) na kujitendea (JT). Vitenzi vya Kiswahili pia hupokea viambishi hivyo katika nafasi hiyohiyo. Hali hii inathibitisha kuwa Kiswahili kina tabia sawa na lugha zingine za Kibantu. Pamoja na kwamba KY na JT vinabeba nafasi moja katika ruwaza ya vitenzi vya Kibantu, viambishi hivi vina tabia tofauti. Viambishi vya yambwa kwa mfano, hubadilika kutegemeana na nomino inayowakilishwa na yambwa husika. Vilevile, viambishi vya yambwa hutokea katika kitenzi elekezi na kinyume chake ni kitenzi si elekezi ambacho hakibebi yambwa. Pia, KY kina alomofu nyingi ambazo hutofautiana kutegemeana na ngeli inayowakilishwa tofauti na JT. JT kina mofu {-ji-} moja tu ambayo inatumika katika muktadha wa ngeli yoyote bila kubadilika kama katika

kitenzi *unajiona* {*u-na-ji-ona*}. Mifano Na. (3) (a) na (b) inaonesha viambishi vya KY na JT:

(3) (a) *li-li-lo-ni-pig-a*
KK-KJ-KR-**KY**-MZ-IM
'lililonipiga'

(b) *wa-li-ji-kat-a*
KK-KJ-**JT**-MZ-IM
'walijikata'

Mifano Na. (3) (a) na (b) inaonesha viambishi vya KY na JT. Kwa hiyo, mifano hii inaonesha kuwa vitenzi vya Kiswahili vinabeba viambishi hivyo katika nafasi sawa na lugha zingine za Kibantu.

Saba, mizizi ya vitenzi vya Kiswahili pamoja na lugha zingine za Kibantu inapatikana katika nafasi ya saba (7) ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Lugha za Kibantu ni ambishi bainishi; kwa hiyo, viambishi mbalimbali hupachikwa katika mzizi wa neno. Muundo wa mzizi katika baadhi ya lugha za Kibantu huwa ni KIK (Konsonanti-Irabu-Konsonanti) na nyingine huwa na KI (Konsonanti-Irabu), chache huwa na muundo mrefu wa mzizi (KI-IK au KIK-KI) ambao hufikiriwa kuwa uliwahi kuwa mzizi uliopatiakana kutokana na upanuzi/kauli za vitenzi na/au kutokana na upoteaji wa konsonanti ya mwisho au ya pili kutoka mwisho (Nurse & Philippson, 2003; Nurse, 2008).

Mbali na muundo wa mzizi wa vitenzi vya Kibantu, Hakim (2022:102) ameonesha miundo ya mizizi ya vitenzi vya Kiswahili kwa ujumla ambayo ni pamoja na: mosi, muundo K (Konsonanti) peke yake katika vitenzi vya silabi moja kama *la* {l-a} na *pa* {p-a}, ambapo {-l-} na {-p-} ndio mizizi

ya vitenzi hivyo; pili ni muundo mzizi wa irabu I (irabu) peke yake katika vitenzi *oa* na *ua* ambavyo mizizi yake ni {-o-} na {-u-}; tatu ni KIK (Konsonanti-Irabu-Konsonanti) kama katika vitenzi *lima* na *cheza* ambavyo mizizi yake ni {-lim-} na {-chez-}. Nne, KIKI (Konsonanti-Irabu-Konsonanti-Irabu) kama vitenzi *pakua* na *kosoa* ambavyo mizizi yake ni {-paku-} {-koso-}. Tano, IKI (Irabu-Konsonanti-Irabu) kama katika vitenzi *okoa* na *umia* ambapo mizizi yake ni {-oko-} na {-umi-}. Sita, KI (Konsonanti-Irabu) kama katika vitenzi *zaa* na *paa* ambapo mizizi ya maneno hayo ni {-za-} na {-pa-}. Saba, IK (Irabu-Konsonanti) kama katika vitenzi *oga* na *ona* ambapo mizizi yake ni {-og-} na {-on-}. Nane, KIKIK (Konsonanti-Irabu-Konsonanti-Irabu-Konsonanti) kama katika kitenzi *peleka* ambacho mzizi wake ni {-pelek-}. Tisa, KIK(N)KI (Konsonanti-Irabu-Konsonanti (Nazali)-Konsonanti-Irabu) kama katika vitenzi *kimbia* na *tembea* ambacho mizizi yake ni {-kimbi-} na {-tembe-}. Kumi, IKIK (Irabu-Konsonanti-Irabu-Konsonanti) katika vitenzi *okota* na *ogopa* ambavyo mizizi yake ni {-okot-} na {-ogop-}. Kwa hiyo, miundo hii ya mizizi ya vitenzi inathibitisha kuwa lugha ya Kiswahili ina miundo ya mzizi sawa na lugha zingine za Kibantu.

Nane, viambishi vya kauli mbalimbali za vitenzi hujitokeza katika nafasi ya nane ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu. Kauli hizo huwa na viambishi ambavyo, mara nyingi, hujitokeza baada ya mzizi wa kitenzi. Viambishi hivyo hufahamika pia kama viambishi vya upanuzi. Meeussen (1967), akirejelewa na Nurse (2008), anaonesha kuwa kuna viambishi vya lugha za Kibantu vyenye uzalifu mpana na mfinyu. Pia, Rugemalira (2005) anaonesha kauli za vitenzi zenye uzalifu mpana, mfinyu, wenye mipaka na ombwe. Viambishi vya kauli za vitenzi vyenye uzalifu mpana ni kama vile

utendea, utendana, utendwa na mwingiliano wa utendea na utendana, na ule wenye uzalifu mfinyu ni unyume. Pia, uzalifu wenye mipaka ni utendesha na uzalifu ombwe ni ufungamanifu na uzalifu tuli. Pamoja na hayo, Nurse akimrejea Schadeberg (2003), anaonesha kauli za vitenzi zinazojitokeza katika lugha nyingi za Kibantu kuwa ni utendea, utendesha, utendwa na utendewa, utendeka, utendana, unyume na ufungamanifu. Zaidi ya hayo, anaeleza kuwa mpangilio wa kauli hizi za vitenzi unaweza kutofautiana kutegemeana na mpangilio wa sentensi, maana na vikwazo vya lugha husika/maalumu.

Kauli za vitenzi zinazojitokeza katika lugha za Kibantu kwa ujumla, zinajitokeza pia katika Kiswahili. Kauli moja ya kitenzi huweza kuwa na viambishi zaidi ya kimoja vinavyoiwakilisha kauli hiyo ambavyo huitwa alomofu za mofu ya kauli fulani ya kitenzi. Kauli ya utendana haina alomofu mbalimbali, ina kiambishi kimoja {-an-} kuwakilisha kauli hiyo. Kauli ya utendea, kwa mfano, huweza kuwa na viambishi vifuatavyo vinavyoiwakilisha kauli hii: kiambishi cha utendea {-i-} kama katika kitenzi *alimpigia* {a-li-m-pig-i-a}, {-e-} kama katika kitanzi *alimletea* {a-li-m-let-e-a}, {-li-} kama katika kitenzi *alimvulia* {a-li-m-vu-li-a} na {-le-} kama katika kitenzi *alimchomolea* {a-li-m-chomo-le-a}. Hivyo, viambishi hivyo husimama kama alomofu za mofu ya utendea. Pia, kauli ya utendesha/usababishi ina alomofu kadhaa kama katika vitenzi *tunisha* {tun-ish-a}, *chezsha* {chez-esh-a}, *zalisha* {za-lish-a}, *zolesha* {zo-lesh-a}, *ingiza* {ingi-z-a}. Vilevile, kauli tendwa/utendewa ina alomofu kama katika vitenzi *alipigwa* {a-li-pig-w-a}, *amejengewa* {a-me-jeng-ew-a}, *alipigiwa* {a-li-pig-iw-a}, *vilichukuliwa* {vi-li-chukul-iw-a}. Kauli ya utendeka ina alomofu kama katika vitenzi *ulivunjika* {u-li-vunj-ik-a}, *yanasomeka* {ya-

na-som-**ek-a**}, *chukulika* {chukul-**ik-a**}. Kauli ya utendana huwa na mofu moja {-an-} kama katika kitenzi *walipigana* {wa-li-pig-**an-a**}. Kauli nyingine ni unyume kama katika vitenzi *funga - fungua* {fung-**u-a**}, *ziba - zibua* {zib-**u-a**}, na *choma - chomoa* {chom-**o-a**}. Ufungamanifu unatokea katika vitenzi kama *fumbata* {fumb-**at-a**}, na *kumbata* {kumb-**at-a**}. Katika kauli hizi za vitenzi, baadhi huweza kutokea pamoja kama utendea {-i-} na utendana {-an-} kama kwenye vitenzi *limiana* {lim-**i-an-a**} na *andikiana* {andik-**i-an-a**}. Vilevile, utendeka {-ik-} na utendea {-i-} hutokea pamoja kama kwenye kitenzi *futikia* {fut-**ik-i-a**} (Lodhi, 2002; Mgullu, 2012).

Tisa, viambishi tamati tangulizi (KTT) vinatokea katika nafasi ya tisa ya ruwaza ya vitenzi vya Kiswahili. Kutokana na uchambuzi wa Meeussen, kiambishi hiki kina mofu moja ambayo hutokea kama {-ag-} au {-ang-} katika lugha za Kibantu. Kiambishi hicho kinaonesha hali isiyotimilifu, kurudia, na hali ya mazoea/kiangami cha hali ya mazoea. Katika Kiswahili, kiambishi {-ag-} kinaonesha hali ya mazoea kama katika kitenzi *tunalimaga* {tu-na-lim-**ag-a**}. Kiambishi hicho kinaonesha kuwa tendo hilo hufanyika mara kwa mara. Katika lugha zingine za Kibantu, kinadhihirika kama moja ya kauli za vitenzi, ambapo kinafanya kazi kama kiambishi cha uambatizi katika nafasi ya irabu ya mwishoni mwa kitenzi, na katika lugha zingine kinajitokeza katika nafasi mbili (Nurse, 2008). Pamoja na hayo, katika Kiswahili, kiambishi cha hali ya mazoea kinachojitokeza katika Kiswahili katika namna ya pekee. Hii ni kwa sababu kiambishi hicho hakikubaliki katika Kiswahili rasmi pamoja na kwamba baadhi ya wazungumzaji wa Kiswahili katika baadhi ya maeneo wanakitumia katika mawasiliano yao (Rugemalira, 2010; Hakimu, 2022). Hali hii inatokana na sababu kwamba, kiambishi hicho kinaweza kuwa kinajirejesha katika lugha

ya Kiswahili na/au kutokana na kuathiriana kwa lugha ya Kiswahili na lugha zingine za Kibantu (Rugemalira, 2010; Hakim, 2022). Mifano ya kiambishi hicho katika Kiswahili ni kama kwenye vitenzi *wanasomaga* {wa-na-som-**ag**-a}, *walisomaga* {wa-li-som-**ag**-a}, *iliibiwaga* {i-li-ib-iw-**ag**-a}, *unakulaga* {u-na-ku-l-**ag**-a} na *hamalizagi* {ha-maliz-**ag**-i} (Rugemalira, 2010). Hata hivyo, kiambishi hiki kinajitokeza katika lugha za Kibantu kama Kihaya na Kirimi kama katika mifano *titukarimaga* {ti-tu-ka-rim-**ag**-a} (Rugemalira, 2010) na Kirimi katika neno *temanga* {**tem**-**ang**-a} (Stephano, 2019) mtawalia.

Kumi, irabu ya mwisho/kitamati/timilifu (IM) inajitokeza katika nafasi ya kumi ya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu katika Kiswahili sawa na lugha zingine za Kibantu. Nurse (2008) anaeleza kuwa nafasi hii ina seti ya maumbo ambayo yanajitokeza katika lugha nyingi za Kibantu katika nafasi ya irabu ya mwisho ya kitenzi. Irabu hizo zinazotokea kama kiambishi tamati ni pamoja na zile zinazoonisha dhamira arifu {-a} kama katika kitenzi *ninaimba* {ni-na-imb-**a**}, hali matilaba {-e} kama katika kitenzi *usiimbe* {u-si-imb-**e**}) na kinachojitokeza kutokana na ukanushi {-i} *siimbi* {si-imb-**i**} (Nurse, 2008; Mgullu, 2012). Pamoja na hayo, vitenzi vya mkopo katika Kiswahili huwa na irabu za mwisho nyingi tofauti na vile vya Kiswahili asilia. Hii ni kwa sababu vitenzi vingi vya Kiswahili huishia na irabu {-a} katika mashina yake ilhali vitenzi vya lugha za kigeni, hasahasa Kiarabu huishia na irabu {-a}, {-e}, {-i} au {-u} katika mashina yake (Hakim, 2020). Hivyo, dhamira arifu huwa na irabu {-a}, {-e}, {-i} au {-u}, hali matilaba huwa na {-e}, {-i} au {-u} na ukanushi huwa na {-a}, {-e}, {-i} au {-u} kutegemeana na michakato ya kimofolojia inayojitokeza katika kitenzi na njeo ya kitenzi husika (Hakim, 2020). Kutokana na hali

hiyo, inabainika kuwa lugha ya Kiswahili ina irabu za mwishoni nyingi zaidi kutegemeana na asili ya neno. Hata hivyo, irabu zinazojitokeza katika vitenzi vya Kiswahili ambavyo si vya mkopo huwa na irabu za mwishoni mwa kitenzi sawa na zile za Kibantu kwa ujumla kama zilivyobainishwa na Nurse (2008).

Kumi na moja, viambishi tamati vya ziada (KTZ) vinajitokeza katika nafasi ya kumi na moja na ya mwisho katika ruwaza ya vitenzi vya Kibantu kwa mujibu wa Meeussen (1967). Nafasi hii hubeba viambishi ambavyo hujitokeza baada ya irabu ya mwisho. Nurse (2008) anasema kuwa kiambishi tamati cha ziada pekee kinachojitokeza karibia kanda zote za Kibantu ni {-ni} isipokuwa ukanda F, ambapo lugha za ukanda huo kiambishi tamati cha ziada {-i}. Kiambishi cha tamati cha ziada {-ni} kinajitokeza katika Kiswahili pia kama katika kitenzi *someni* {som-e-**ni**}. Kiambishi hicho kimeelezwa na Meeussen kuwa ni kiangami cha wingi na kinatokea katika nafsi ya kwanza wingi, ya pili wingi na ya tatu wingi (Nurse, 2008). Mbali na kiambishi hicho kilichobainishwa, lugha ya Kiswahili na lugha zingine za Kibantu zina viambishi tamati vya ziada zaidi ya hicho kinachojitokeza kwa upana mkubwa. Viambishi hivyo ni pamoja na: mosi, viangami vya umahali kama {-po} katika kitenzi *afanyiapo* {a-fany-i-a-**po**}, {-mo} kama katika kitenzi *aingiamo* {a-ingi-a-**mo**} na {-ko} katika kitenzi *wachezeako* {wa-chez-e-a-**ko**} (Mugaya, 2019). Pamoja na hayo, viangami hivi vya umahali vinatumiwa na wazungumzaji wa lugha ya Kiswahili katika baadhi ya maeneo pamoja na kwamba havikubaliki katika Kiswahili rasmi (Hakimu, 2022). Pili, kiangami nyuma cha kuuliza kama {-je} katika kitenzi *unasemaje* (u-na-sem-a-**je**); na tatu, kiangami cha namna katika kitenzi {-je} *unasomaje* {u-na-som-a-**je**}. Vilevile, kuna kiangami

cha urejeshi ambacho huonesha urejeshi kulingana na ngeli ya jina inayorejelewa kama katika vitenzi *asomaye* {a-som-a-ye}, *kiliwacho* {kiliw-a-cho} na *ufungwao* {u-fung-w-a-o} (Hakimu, 2020). Ubainikaji wa viambishi hivi unaweza kutofautiana/kufanana kimaumbo kutoka lugha moja ya Kibantu hadi nyingine.

Hitimisho

Makala hii imeonesha namna viambishi mbalimbali vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu vinavyodhihirika katika Kiswahili. Imebainika kuwa viambishi vingi vya ruwaza ya vitenzi vya Kibantu vinadhihirika katika Kiswahili. Hii ni kwa sababu nafasi zote kumi na moja (11) za ruwaza hiyo zimepata viambishi katika Kiswahili. Hata hivyo, kwa kuwa nafasi hizo zina viambishi kadhaa ndani mwake, lugha ya Kiswahili haitumii baadhi ya viambishi kama kiambishi awali tangulizi cha uwakilishi. Pia, baadhi ya viambishi vya ruwaza hiyo vinatumika katika Kiswahili katika mazingira yasiyo rasmi ya lugha hiyo kama baadhi ya viambishi tamati vya ziada vya hali ya mazoea na vya umahali. Kwa hiyo, ruwaza ya vitenzi vya Kibantu ya Meeussen (1967) inaweza kuhakikiwa katika lugha zingine za Kibantu ili kuona matumizi ya viambishi vya ruwaza hiyo katika lugha hizo. Pia, uchunguzi wa matumizi ya viambishi hivyo katika lugha zingine za Kibantu utasaidia kuonesha namna lugha za Kibantu zinavyofanana na kutofautiana katika ubebaji wa viambishi vya ruwaza hiyo.

Marejeleo

Buberwa, A. (2014). Ruwaza za Kimofolojia za majina ya Mahali ya Kihaya: Mtazamo wa Mofolojia Leksika. *Jarida La Kiswahili*, 77 (1).

Inapatikana katika

<https://journals.udsm.ac.tz/index.php/kiswahili/article/view/695/676>. Ilisomwa tarehe 13 Julai 2023.

- Gichuru, T.M. (2010). *Uchanganuzi wa Nomino Ambatani za Kiswahili: Mtazamo wa Mofolojia Leksia* (Shahada ya Umahiri, haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Kenyatta, Nairobi. Inapatikana katika ir-library.ku.ac.ke. Ilisomwa tarehe 15 Julai 2023.
- Hakimu, J. (2020). *Ubantuishaji wa kimofolojia katika vitenzi vya Kiswahili vyenye asili ya Kiarabu* (Shahada ya Uzamivu, haijchapishwa). Chuo Kikuu cha Dodoma, Dodoma.
- Hakimu, J. (2022). Ufafanuzi Linganishi wa Kimofolojia katika Mizizi ya Vitenzi vya Kiswahili vyenye Asili ya Kiarabu na vile vya Kiswahili Asilia. *Nuru Ya Kiswahili*, 1(2), 88-105.
- Hakimu, J. (2022). Utangamano baina ya Lugha ya Kiswahili na Lugha ya Kinyambo Kimofolojia: Uchambuzi wa Maeneo Mahususi. *Mulika*, 41(1), 17-30. Inapatikana katika <https://doi.org/10.56279/mulika.na41t1.2>. Ilisomwa tarehe 13 Julai 2023.
- Hassan, F. (2017). Asili na Chimbuko la Lugha ya Kiswahili: Tathmini ya Nadhariatete ya Kaskazini - Mashariki ya Kenya. *Ruaha Journal of Arts and Social Sciences (RUJASS)*, 3, 104-117.
- Hinnebusch, T.J. (1996). What Kind of Language is Swahili? *AAP*.47, 73-95. Inapatikana katika

www.qucosa.de/fileadmin/data/qucosa/documents/9554/3_05_hinnebusch.pdf. Ilisomwa tarehe 16 Julai 2023.

Kihore, Y.M., Massamba, D.P.B. & Msanjila, Y.P. (2012). *Sarufi Maumbo ya Kiswahili Sanifu (SAMAKISA): Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: TUKI.

Kiparsky, P. (1982). Lexical Phonology and Morphology. In *Encyclopedia of Language & Linguistics*, 94-97. Inapatikana katika <https://doi.org/10.1016/b0-08-044854-2/00088-2>. Ilisomwa tarehe 18 Julai 2023.

Lodhi, A.Y. (2002). Verbal Extensions in Bantu: The Case of Swahili and Nyamwezi. *Africa and Asia*, 2, 4-26. Inapatikana katika http://sprak.gu.se/digitalAssets/1324/1324/050_varbal-extensions-in-bantu.pdf. Ilisomwa tarehe 20 Juni 2023.

Massamba, D.P.B., Kihore, Y.M. & Hokororo, J.I. (2012). *Sarufi Miundo ya Kiswahili Sanifu (SAMIKISA): Sekondari na Vyuo*. Dar es Salaam: TUKI.

Massamba, D.P.B. (2002). *Historia ya Kiswahili 50KB hadi 1500BK*. Nairobi: JKF.

Massamba, D.P.B. (2007). *Kiswahili Origins and The Bantu Divergence-Convergence Theory*. Dar es Salaam: IKS.

Meeussen, A.E. (1967). Bantu grammatical reconstructions. *Africana Linguistica*, 3, 79-121. Inapatikana katika <https://doi.org/https://doi.org/10.3406/aflin.1967.873>. Ilisomwa 15 Julai 2023.

- Mgullu, R.S. (2012). *Mtalaa wa Isimu: Fonetiki, Fonolojia na Mofolojia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: Longhorn Publishers.
- Mugaya, T.S. (2019). *Mofolojia Changamani ya Kiswahili*. Dodoma: FEX Connect Publishers.
- Nurse, D. & Philippson, G. (2003). *The Bantu Languages*. USA: Taylor & Francis Routledge.
- Nurse, D. & Spear, T. (1985). *The Swahili: Reconstructing the History of Languages of Africa Society, 800-1500 Ethnohistory*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.
- Nurse, D. (1997). Prior Pidginization and Creolization in Swahili? Katika S. G. Thomason (Wah.), *Contact Languages a Wider Perspective* (kur. 271-294). Amsterdam: John Benjamin Publishing Company.
- Nurse, D. (2003). Aspect and Tense in Bantu Languages. Katika G. Nurse, D. & Philippson, G. (Wah.), *The Bantu Languages*. USA: Taylor & Francis Routledge.
- Nurse, D. (2008). *Tense and Aspect in Bantu*. New York: Oxford University Press.
- Nurse, D. & Philippson, G. (2006). Common tense-aspect markers in Bantu. *Journal of African Languages and Linguistics*, 27(2), 155-196. Inapatikana katika <https://doi.org/10.1515/JALL.2006.009>. Ilisomwa tarehe 12 Julai 2023.

Rugemalira, J. (2005). *Runyambo grammar*. Dar es Salaam: Language of Tanzania Project.

Rugemalira, J. (2010). The -ag- TAM Marker and the Boundary between Cliticization and Affixation in Bantu. Katika K. & C. T. Legere (Mh.), *Bantu Languages: Analyses, Description and Theory*. (kur. 229-238). Koln: Rudiger Koppe Verlag.

Stephano, R. (2019). Giriti Reduplication and its Alternative Representation: The Case of Giritwana. *International Journal of Bantu Linguistics, Special Issue*.

Wesana-Chomi, E. (2013). *Kitangulizi cha Mofolojia ya Kiswahili*. Dar es Salaam: TATAKI.